HTTPS://DOI.ORG/10.17234/9789533793467.30

Udžbenici hrvatskoga jezika u osnovnoj i srednjoj školi od 1945. do 1991.

JADRANKA NEMETH-JAJIĆ

Nakon Drugog svjetskog rata prvi se put javljaju posebni jezični udžbenici za nastavu hrvatskoga jezika. Nije se to zbilo ni odmah ni namah jer se u poratnim godinama nastavljaju priređivati gramatički udžbenici, a jezični se sadržaji — pouke o jeziku, kako su se tada nazivali — uvrštavaju i u udžbenike književnosti, čitanke, no s razvojem metodike kao znanstvene discipline koncem 1950-ih godina počinje priređivanje i objavljivanje udžbeničke literature kojom su postavljeni temelji suvremenoj nastavi hrvatskoga jezika.

Gramatički su udžbenici, objavljivani od 1947. do 1961, utemeljeni na *Gramatici hrvatskoga ili srpskoga jezika* Ivana Brabeca, Mate Hraste i Sretena Živkovića (1952), a oni su ujedno i autori najvećeg broja tih udžbenika. Zajedno su izradili *Gramatiku hrvatskoga ili srpskoga jezika za III. razred gimnazije: tvorba riječi, sintaksa i narječja* (prvo izdanje 1947) i *Gramatiku hrvatskoga ili srpskoga jezika za VIII. razred narodne osmogodišnje škole i IV. razred gimnazije* (1953). Mate Hraste i Sreten Živković 1947. objavljuju *Gramatiku hrvatskoga ili srpskoga jezika za II. razred gimnazije: glasovi i oblici*, a Ivan Brabec i Mate Hraste 1948. *Gramatiku hrvatskoga ili srpskoga jezika za VII. razred sedmogodišnje škole i III. razred gimnazije*. Ivan Brabec samostalno je izradio *Gramatiku hrvatskoga ili srpskoga jezika za V. i VI. razred narodne šestogodišnje škole* (1952) i *Pregled gramatike hrvatskoga ili srpskoga jezika za škole učenika u privredi i za VII. i VIII. razred narodne osnovne osmogodišnje škole* (1954), a u suautorstvu s Ivom Frolom udžbenik *Naš jezik: gramatika i pravopis za V. razred sedmogodišnje škole i I. razred gimnazije* (1948). Ivo Frol 1947. objavljuje dva udžbenika — *Naš jezik: gramatika i pravopis za III. razred osnovne škole*, a s Grigorom Vitezom istoimeni udžbenik za četvrti razred osnovne škole. Ime se jezika u naslovu udžbenikâ ili ne navodi ili se jezik naziva *hrvatskim ili srpskim*.

Kao i u prijeratnim gramatičkim udžbenicima i u ovim se udžbenicima učenici usmjeruju na proučavanje jezičnih oblika (usp. Rosandić 1968), na učenje definicija, pravopisnih i gramatičkih pravila, pa su u pristupu gramatičkoj građi bili izraz tradicionalne formalističke nastave. Duh vremena odrazio se pak na primjere na kojima se gramatika učila. U tim je udžbenicima sve vrvjelo konstruiranim rečenicama i tekstovima o pionirima i partizanima, o poslijeratnoj obnovi zemlje, o bratstvu i jedinstvu. U pravopisnom pogledu zanimljivo je da oni propisuju rastavljeno pisanje *ne ću, ne ćeš* itd., a poštuju i neke druge hrvatske posebnosti, kao što su primjerice pisanje *d* i *t* ispred *s* (*sredstvo, hrvatski*) i pisanje suglasničkih skupina *ds, dš, dc, dč, dć* (*predsjednik, odšetati, podcrtati, podčiniti, odćušnuti*). Glede leksika, iako ima upućivanja na hrvatske riječi, primjerice *stomak* > *želudac, upliv* > *utjecaj, uplivisati* > *utjecati*, normativne preporuke često idu u smjeru internacionalizama ili leksika svojstvenoga srpskomu jeziku: *glasovir* > *klavir, glazbalo* > *muzički instrument, iznimka* > *izuzetak, kolodvor* >

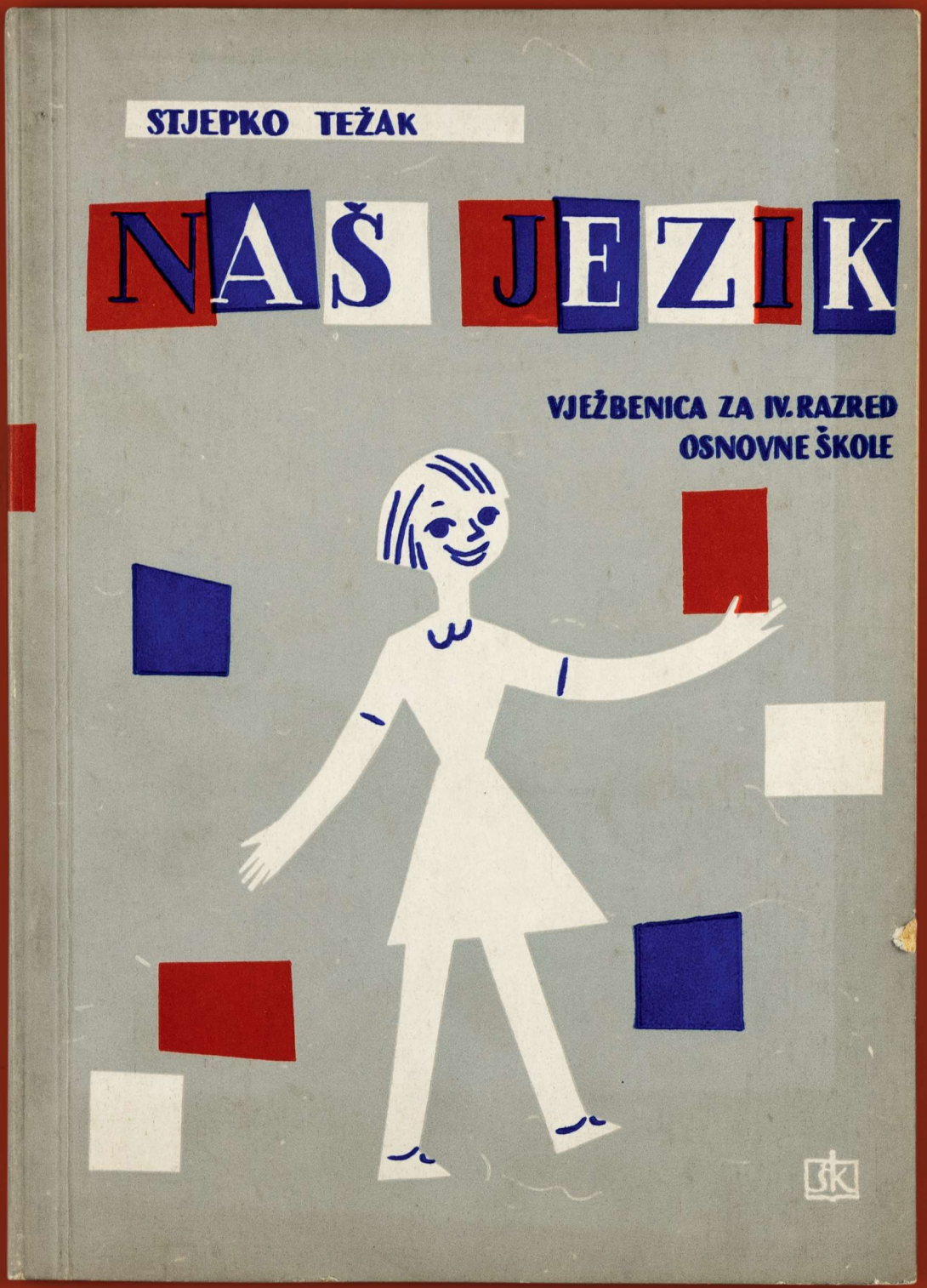

S. Težak, Naš jezik. Vježbenica za IV. razred osnovne škole, Zagreb, ²1960.

1 *S. Težak, D. Brigljević, Naš jezik. Vježbenica za V razred osnovne škole, Zagreb,* [3]*1962.*
2 *I. Brabec, Naš jezik. Vježbenica hrvatskog ili srpskog jezika za VI razred osnovne škole, Zagreb,* [14]*1973.*

stanica (željeznička), *tlak* > *pritisak*, *vojarna* > *kasarna* (usp. Nemeth-Jajić 2019). Za učenike trećega i četvrtog razreda osnovne škole priređivale su se čitanke s poukama o jeziku. Tako su godine 1951. objavljene *Čitanka s poukama o jeziku za III. razred narodne škole* Pere Ljubića i *Čitanka s poukama o jeziku za IV. razred osnovne škole* Viktora Cvitana i Jurja Jurmana. Pouke o jeziku, također utemeljene na formalističkome pristupu gramatičkim sadržajima, u objema čitankama sastavili su Ivo Frol i Ivan Brabec.

U osnovnoškolskoj nastavi novi je tip jezičnih udžbenika uspostavljen udžbenicima *Naš jezik*, koji se objavljuju od 1959, a u uporabi su više od dvaju desetljeća, do 1984. U njihovu je podnaslovu stajalo *vježbenica* jer su to bili jedinstveni radni udžbenici s raznolikim i brojnim zadacima za učenike (usp. Nemeth-Jajić 2007a), dok je o imenovanju jezika odlučivala politika: u izdanjima od 1964. do 1972. podnaslov je glasio *vježbenica hrvatskosrpskog jezika*, a od 1973. *vježbenica u nastavi hrvatskog ili srpskog jezika*; u prvim izdanjima ime se "našeg" jezika ne navodi. Kao autoru prvoga u nizu tih udžbenika, a to je bio *Naš jezik. Vježbenica za IV razred osnovne škole*, Stjepku Težaku ponajprije pripadaju zasluge za uvođenje novih pristupa u nastavu hrvatskoga jezika koje je primjenjivao u svojim udžbenicima. U suautorstvu s Dragutinom Brigljevićem izradio je udžbenike *Naš jezik* za peti (1960), sedmi (1961) i osmi (1962) razred, dok je udžbenik za šesti razred (1960) izradio Ivan Brabec. Nakon donošenja novoga nastavnog programa (1972) objavljuje se druga generacija udžbenika *Naš jezik*, uz koje se također vezuje ime Stjepka Težaka. Tako 1973. izlaze tri Težakova udžbenika: *Naš jezik. Vježbenica u nastavi hrvatskog ili srpskog jezika za III razred osnovne škole*, *Naš jezik. Vježbenica u nastavi hrvatskog ili srpskog jezika za IV razred osnovne škole* i *Naš jezik. Vježbenica u nastavi hrvatskog ili srpskog jezika za V razred osnovne škole*. Udžbenici za sedmi i osmi razred, koje opetovano izrađuje s Dragutinom Brigljevićem, izlaze 1975, odnosno 1976, a Brabec 1974. priređuje novo izdanje svojega udžbenika za šesti razred. Uz *Naš jezik* druge generacije objavljuju se i priručnici za nastavnike.

Udžbenici *Naš jezik* označuju napuštanje formalističke i uvođenje funkcionalne nastave gramatike, koja "mora omogućiti učeniku shvaćanje funkcije jezika i pomoći mu da usavrši vlastitu jezičnu komunikaciju" (Težak 1980), pa osim gramatike i pravopisa obuhvaćaju i oblike jezičnoga izražavanja. Tim je udžbenicima također uveden i danas suvremen lingvističko-komunikacijski pristup kojim se lingvistička naobrazba nastoji uskladiti s učeničkim komunikacijskim potrebama (Težak 1996), pri čemu se učenici potiču na razmišljanje o jeziku, na samostalno izvođenje definicija, pravila i paradigma. Jezične se pojave ne promatraju izolirano, tekst je polazište i dolazište (*izvor* i *uvir*, rekao bi Težak) jezične nastave, a izborom tekstnih predložaka, rasterećenih od ideoloških sadržaja i tematski primjerenih dobi učenika, ti udžbenici pokazuju da su doista udžbenici hrvatskoga jezika. Zastupljena su ponajprije djela hrvatskih književnika, no ima i prikladnih, nerijetko duhovitih tekstova koje su sastavili autori udžbenika, a uvrštavaju se i učenički uradci te primjereni, premda još u skromnu opsegu, neknjiževni tekstovi.

U udžbenicima *Naš jezik* ističe se potreba razvijanja pozitivnog odnosa prema narječjima i zavičajnome govoru, pa se tako već u udžbeniku za treći razred nalazi napomena: "Govori svih naših krajeva su lijepi i ne može se reći da je jedan ljepši od drugoga" (*Naš jezik* za 3. razred 1973). Udžbenik za osmi razred pruža uvid u indoeuropsku

1 *S. Težak, D. Brigljević, Naš jezik. Vježbenica hrvatskosrpskog jezika za VII razred osnovne škole, Zagreb, [5]1965.*
2 *S. Težak, D. Brigljević, Naš jezik. Vježbenica za VIII razred osnovne škole, Zagreb, [2]1963.*

jezičnu porodicu s posebnim obzirom na slavenske i jezike naroda i narodnosti tadašnje jugoslavenske socijalističke zajednice. Predstavljeno je također štokavsko, čakavsko i kajkavsko narječje. Na kraju udžbenika za treći, četvrti i peti razred nalazio se pravopisni rječnik, a udžbenik za osmi razred sadržavao je *čakavski* i *kajkavski* te *makedonski* i *slovenski rječnik*. S obzirom na to da se ćirilica kao pismo učila u trećem razredu *Naš jezik* za treći razred imao je latinično i ćirilično izdanje.

Za srednjoškolsku nastavu prijelomna je bila 1974. godina, kada sveučilišni profesori Josip Silić i Dragutin Rosandić objavljuju *Osnove fonetike i fonologije hrvatskog književnog jezika* za prvi razred srednjih škola, što je bio prvi moderan srednjoškolski jezični udžbenik utemeljen na zasadama strukturalističke lingvistike. Isti autori 1979. objavljuju i udžbenik za drugi razred srednjih škola, *Osnove morfologije i morfostilistike hrvatskoga književnog jezika*, a oba su udžbenika popraćena radnom bilježnicom i priručnikom za nastavnike. Uz obrazloženje da se naziv jezika odnosi na suvremeni književni jezik vlasti su dopustile imenovati jezik samo *hrvatskim*. U to se vrijeme javila i zamisao o udžbenicima za treći i četvrti razred srednjih škola kojima bi se obuhvatila sintaktička i leksička razina kako bi se stekao cjelovit uvid u funkcioniranje jezičnoga sustava, no te se udžbenike tada još nije uspjelo izraditi.

Udžbenik *Osnove fonetike i fonologije hrvatskog književnog jezika* počinje cjelinom *Govorno priopćavanje*, u kojoj se objašnjava prenošenje poruke od govornika slušatelju i izlažu temeljni pojmovi teorije govorne komunikacije. Slijedi prikaz govornih organa koji sudjeluju pri stvaranju glasova i opis nastajanja glasova. Nadalje podrobno je prikazana dioba glasova po tvorbenome mjestu i načinu te po položaju i radu glasnica, obrazložena su akustička, artikulacijska i funkcionalna svojstva glasova, pojmovi fonema i alofona te razlikovna uloga naglaska, dužine i rečenične intonacije. U svezi s glasovnim promjenama, koje se također obrađuju, objašnjen je i pojam morfema. Udžbenik završava izabranim temama fonostilistike i grafostilistike, a upućuje se i na tipove slova pri grafijskome oblikovanju teksta. Udžbenik za drugi razred sastavljen je od dviju cjelina: *Osnove morfologije* i *Osnove morfostilistike*. U prvoj se cjelini objašnjava morfem kao temeljna jedinica morfologije, promatra se uloga morfema i navode vrste morfema te se upućuje na načine izražavanja gramatičkoga i leksičkog značenja i na načine tvorbe riječi. U drugoj se cjelini obrađuje stilistika imeničkih, pridjevskih i glagolskih tvorenica, stilistika glagolskoga vremena i načina te stilistika padeža, roda i broja. Posebni sadržaji jezičnoga izražavanja u tim udžbenicima nisu zastupljeni.

Ti su srednjoškolski udžbenici svojim pristupom u učenika nastojali razvijati lingvističko mišljenje i lingvističku intuiciju (Rosandić i Silić 1974a, 1974b). Spoznaje praškoga strukturalizma, koje je primjenjivao u opisu jezičnoga sustava hrvatskoga jezika, Josip Silić unosio je i u svoje udžbenike, te se u njima pozornost posvećuje i onomu što je u jeziku ostvareno i onome "što je u jeziku moguće" (Isto). Udžbenike tako odlikuje visoka teorijska razina izlaganja, znanstveni opis fonološke i morfološke jezične razine, često popraćen shematskim prikazima sa simbolima i formulama, što je svojedobno zasigurno bila novost i mnogim nastavnicima hrvatskoga jezika.

Donošenje novoga nastavnog programa 1983. zahtijevalo je i nove udžbenike, koji se objavljuju od sljedeće školske godine, a njihova su neizmijenjena izdanja u uporabi

1 *S. Težak, Naš jezik. Vježbenica u nastavi hrvatskog ili srpskog jezika za V razred osnovne škole, Zagreb, ²1974.*
2 *D. Rosandić, J. Silić, Jezik, izražavanje i stvaranje 1, udžbenik iz hrvatskog ili srpskog jezika za I razred usmjerenog obrazovanja, Zagreb, 1986.*

do 1991. Riječ je o udžbenicima *Jezik, izražavanje i stvaranje* namijenjenima osnovnoškolskoj i srednjoškolskoj nastavi, što je bio izraz težnje da se uspostavi kontinuitet jezične izobrazbe među dvama stupnjevima školovanja. U njihovu se podnaslovu jezik naziva *hrvatskim ili srpskim*. Samo je prvi u nizu tih udžbenika, autora Nede Bendelje i Branka Brajenovića, nosio naziv *Jezik i izražavanje. Udžbenik hrvatskoga ili srpskoga jezika za III razred osnovne škole*, a njegovo prvo izdanje izašlo je 1984. Iste godine Stjepko Težak objavljuje *Jezik, izražavanje i stvaranje* za peti razred, potom 1985. Neda Bendelja i Zvonimir Diklić objavljuju udžbenik za četvrti, a Težak i Diklić za šesti razred. Udžbenici za sedmi i osmi razred izlaze 1986. i 1987, a autori su im već poznati dvojac Stjepko Težak i Dragutin Brigljević. Izrada srednjoškolskih udžbenika *Jezik, izražavanje i stvaranje 1* i *2* također je povjerena afirmiranim suautorima Josipu Siliću i Dragutinu Rosandiću. Njihov je udžbenik za prvi razred usmjerenoga obrazovanja objavljen 1986, a za drugi razred 1987. Svi su ti udžbenici popraćeni radnim bilježnicama za učenike i priručnicima za nastavnike.

Osnovnoškolski udžbenici *Jezik, izražavanje i stvaranje*, kao i udžbenici *Naš jezik* koji su im prethodili, slijede funkcionalni i lingvističko-komunikacijski pristup. Obuhvaćaju gramatičko, pravopisno i pravogovorno, stilsko i rječničko gradivo te sadržaje za usmeno i pismeno izražavanje i stvaranje, a ta se područja "čvrsto povezuju prema načelu komunikacijske funkcionalnosti" (*Koncepcija udžbenika za jezično-umjetničko odgojno-obrazovno područje*, 1981) i usklađuju s razvojnom dobi učenika. I u tim se udžbenicima poštuje načelo teksta, no u većoj se mjeri od prethodnih udžbenika kao tekstni predlošci uvrštavaju funkcionalnostilski raznovrsni tekstovi. Prvi se put, u udžbeniku za osmi razred, učenici upoznaju i sa značajkama znanstvenoga, književnoumjetničkoga, administrativnoga i novinarsko-publicističkoga stila, a pozornost se posvećuje i učeničkom žargonu.

Udžbenici za usmjereno obrazovanje, *Jezik, izražavanje i stvaranje 1* i *2*, zadržavaju višu teorijsku razinu izlaganja udžbeničkih sadržaja postavljenu prvim Silićevim i Rosandićevim srednjoškolskim udžbenicima iz 70-ih godina 20. stoljeća. Pri izboru sadržaja očituje se pak povezivanje jezičnih razina i promatranje jezičnih pojava s obzirom na način njihova funkcioniranja u komunikaciji. Zastupljene su fonološka, morfološka, sintaktička i leksička razina, a novost je bila uvođenje tekstne sintakse i tipova vezanoga teksta (raspravljanja, pripovijedanja, opisivanja i miješanih oblika vezanoga teksta). Znatna pozornost posvećena je i stilistici; upućuje se na stilističke mogućnosti fonema i morfema, na ekspresivnost rečenične intonacije, dok dijelove o stilistici padeža, roda i broja te stilistici vremena i načina autori preuzimaju iz svojega udžbenika *Morfologija i morfostilistika hrvatskoga književnog jezika*.

Uzevši u cjelini, u promatranome je razdoblju napravljen golem iskorak u pogledu udžbeničke literature. Izrađeni su moderni jezični udžbenici koji su pružali pouzdane smjernice pri stjecanju jezične naobrazbe i uvelike pridonijeli osuvremenjivanju nastave hrvatskoga jezika. Znatan udio u tome ima i *Školska knjiga* koja je, razvijajući svoj izdavački program, izrasla u vrsnog izdavača školskih udžbenika. Zadaća je ipak ostala nedovršena — jezične udžbenike za završne razrede srednjih škola u ovome razdoblju nije se uspjelo izraditi.